SHRI BANESHWAR SHIKSHAN SANSTHA'S

ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, BURHANNAGAR, AHMEDNAGAR, 414002.

AQAR 2023-24

CRITERION-3 RESEARCH ,INNOVATIONS AND EXTENSION

KI: 3.2 Research Publication and Awards

QIM: 3.2.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in National/international conference proceedings per teacher.

शासन मान्यता क्र. एन.जी.सी. 2003/ न म वि (1/03) म शि- 3

Estd. : 2004
College Code : 752
Center Code : 167

SHRI BANESHWAR SHIKSHAN SANSTHA'S
Arts, Science and Commerce College,
Burhannagar, Ahmednagar 414002, Ph.: (0241)2321667
Email. shribaneshwarcollege@gmail.com., Web: http://baneshwarcollege.in
ACCREDITED 'C' GRADE BY NAAC

Ref. No.
Date: / /2024

Principal
Dr. V. M. Jadhav
M.A., M.Phil., Ph.D. (Sociology)

Declaration

This is to declare that the information, reports, true copies of the supporting documents, numerical data, etc. submitted/presented in this file is verified by Internal Quality Assurance Cell (IQAC) and is correct as per the records. This declaration is for the purpose of AQAR submission of HEI for 2023-24.

Date:20/12/2024

Place: Burhannagar

Dr. R. H. Shaikh

IQAC Co-ordinator

Co-ordinator
Internal Quality Assurance Cell
Shri Baneshwar Shikhan Sansthas
Arts, Science and Commerce College
Burhannagar, Ahmednagar

Arts, Science and Commerce College, Burhannagar, Ahmednagar
ID No. AN/ASC/ 074/2004

Dr. V. M. Jadhav

Principal

PRINCIPAL
Arts, Science and Commerce College
Burhannagar, Ahmednagar

Index

Table Of Content

SR. No.	Name of the teacher	Title of the book /chapters published	Title of the paper	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN number of the proceeding	Name of the publisher
1.	Dr. B.M.Mule	Mahanubahava Sect:Literature and Present Status	Thoughts and Ethics of Saints		National	2024	978-93-92576-18-8	Akshara Publication
2.	Dr. V.M.Jadhav	New Voices	New Education Policy 2020	Multilingual International Peer Reviewed Journal of Multidiciplinary Studies	International	2024	2231-3249	New Voice Publication
3.	Dr. V.M.Jadhav	Social Status and Challenges of Woment in Indian Society	Empowerment of Women in Political Sphere	World Wide International Interdiciplinary Research Journal	International	2024	2454-7905	World Wide International InterDiciplinary Research Journal
4.	Dr. B.M.Mule	Relevance of Sant Liturature	Relevance of Sant	One Day Interdiciplinary National Seminar organized by Marathi Department	National	2024	2454-1109	

Dr. Mule B.M.:

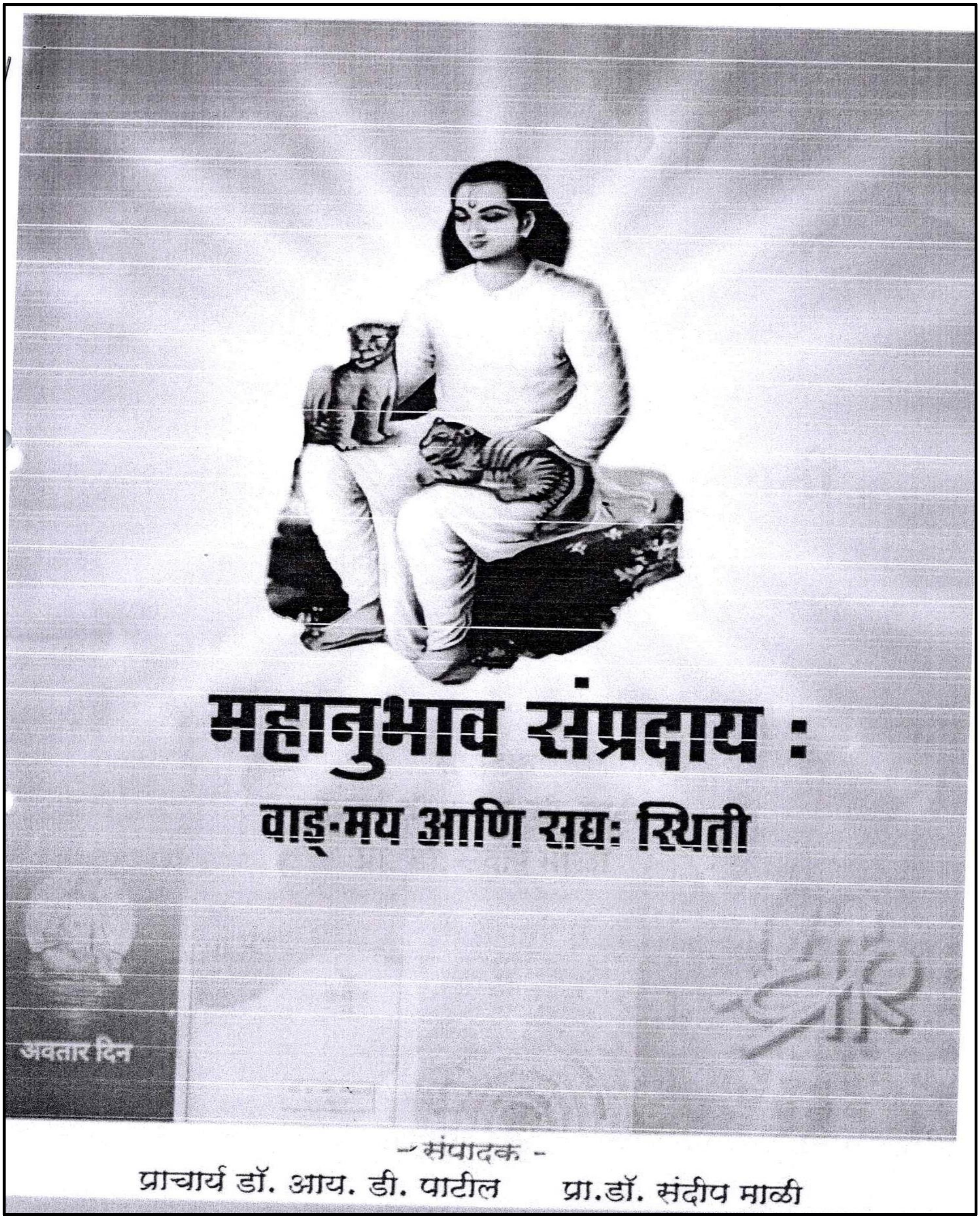
महानुभाव संप्रदाय :
वाङ्‌मय आणि सद्यः स्थिती
अवतार दिन
- संपादक -
प्राचार्य डॉ. आय. डी. पाटील
प्रा.डॉ. संदीप माळी

महानुभाव संप्रदाय : वाङ्मय आणि सद्य स्थिती

संपादक
प्राचार्य डॉ. आय. डी. पाटील
प्रा. डॉ. संदीप माळी

अक्षरा पब्लिकेशन

ISBN- 978-93-92576-18-8

पुस्तक :- **महानुभाव संप्रदाय : वाङ्मय आणि सद्य स्थिती**

संपादक :- **प्राचार्य डॉ. आय. डी. पाटील**
प्रा. डॉ. संदीप माळी

प्रकाशक :- **अक्षरा पब्लिकेशन,**
डोंगर कठोरा, जि. जळगाव ४२५२०१

मो.क्र. :- ९४२१६८२६१२

www.aimrj.com

Email- akshrapublication@gmail.com

आवृत्ती :- प्रथम, जानेवारी २०२३

मुद्रक :- अक्षरा प्रिंटर्स, भुसावळ

किंमत :- ४०० /-

Mahanubhava Sampraday : Vangmay Aani Sadyasthiti

By : Prin. Dr. I. D. Patil, Prof. Dr. Sandeep Mali

Price : 400 /-

विद्याभारती शैक्षणिक मंडळ अमरावती द्वारा संचलित संत मुक्ताबाई कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, मुक्ताईनगर आणि अखिल भारतीय पंचकृष्ण परिषद, श्री क्षेत्र जाळीचा देव, बुलढाणा यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित 16 डिसेंबर 2022 रोजी संपन्न झालेल्या एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रातील निवडक लेख या पुस्तकात समाविष्ट केलेले आहेत. या समाविष्ट केलेल्या लेखांचे हक्क ज्या त्या लेखकाकडे असून त्यांच्या मताशी संपादक तथा प्रकाशक सहमत असतीलच, असे नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

/

अनुक्रमणिका

भूमिका

महानुभाव संप्रदाय : वाङ्मय आणि सद्यस्थिती- (बीजभाषण) ११
प्रा. डॉ. वासुदेव सोमाजी वले

१ लीळाचरित्र निर्मितीत स्त्रियांचे योगदान - **डॉ. नम्रता बागडे** २२

२ श्री चक्रधर स्वामी आद्य समाजसुधारक- **डॉ. किशोर आर. पाठक** ३३

३ महानुभाव संप्रदायाचे सामाजिक व सांस्कृतिक कार्य- ३७
डॉ.गणपतराव ढेंबरे

४ महानुभव संप्रदायाचे सामाजिक कार्य- **डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे** ४३

५ महानुभाव वाङ्मय : प्रेरणा आणि वैशिष्ट्ये - **डॉ रमेश नामदेव माने** ५०

६ महानुभाव संप्रदायाचे सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्य: एक शोध- **डॉ. योगेश महाले** ५७

७ धवळे : स्त्री-मनाचा उत्स्फूर्त आविष्कार- **डॉ. प्रदीप औजेकर** ६४

८ 'अहीरदेशाचीए म्हातारीएचा दृष्टांत' : मराठीतील पहिली कादंबरी- ६९
डॉ. अक्षय किशोर घोरपडे

९ महानुभाव तत्त्वज्ञान एक दृष्टिक्षेप- **डॉ. राजेश एन. चंदनशिव** ७८

१० महानुभाव संप्रदाय : सद्यकालीन प्रस्तुतता- **डॉ. अतुल म. देशमुख** ८६

११ महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान आणि आचारधर्म - ९२
प्रा. डॉ. प्रतिभा शंकर घाग - सोनी

१२ मराठीतील आद्य कवयित्री महदंबा आणि तिचे धवळे ९७
प्रा.सौ.ललिता सिद्धार्थ हिंगोणेकर

१३ महानुभाव पंथाचा स्त्री विषयक दृष्टिकोन- **डॉ.मधुचंद्र ल. भुसारे** १०५

१४ श्रीगोविंदप्रभुंच्या व्यक्तीमत्वाचे विविध पैलू एक दृष्ट्रिक्षेप- ११०
प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील

१५ महानुभाव साहित्यातील सामाजिकता- **डॉ. विठ्ठल केदारी** ११६

१६ महानुभाव वाड्मयाची वैशिष्ट्ये व प्रेरणा- **डॉ. माणिक मा. बागले** १२२

१७ महानुभव पंथातील धर्म ग्रंथाचे तत्वज्ञान- **अर्जुन सखाराम पाडेकर** १२८
डॉ. गिरीजाप्रसाद शंकरलाल क्षीरसागर

१८ महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान- **श्री. अधिकराव महारु पाटील** १३६

१९ महाराष्ट्रातील समाज जडणघडणीमध्ये महानुभाव पंथाचे योगदान आणि महानुभाव पंथ एक अभ्यास **प्रा संजय मधुकर करंजकर** १४२

२० महानुभाव पंथाचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोन आणि महदंबेचे धवळे - **भारती तोताराम सोनवणे / डॉ.संदीप कडू माळी** १४७

२१ महानुभाव पंथाच्या विकासात स्त्रियांची भूमिका - **प्रा. अमृता तायडे** १५४

२२ महानुभव संप्रदायातील तत्त्वज्ञानाचे वेगळेपण- **डॉ निलेश ए. लोंढे** १६०

२३ महानुभाव संप्रदाय आणि त्यांच्या सांकेतिक लिप्या - **प्रा. डॉ. कैलास देवराम सलादे** १६२

२४ महानुभाव संप्रदाय : तत्वज्ञान व साहित्य- **प्रा. आनंदा बा. सोनवणे** १७५

२५ 'महानुभावी संत कवयित्री महदंबा'- **डॉ. रवींद्र मुरलीधर पगार** १८६

२६ स्मृतिस्थळातील नागदेवाचार्यांचे व्यक्तिचित्रण- **डॉ. डिगोळे बालाजी विठ्ठलराव** १९१

२७ महानुभावपंथ आणि स्वामी चक्रधर- **प्रा. डॉ.आर. डी. कांबळे** १९८

२८ महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान - **डॉ. भाऊसाहेब माणिकराव मुळे** २०६

२९ महानुभाव पंथातील स्त्री वाङ्मय - **डॉ. वर्षा सिताकांत कीर्तने** २११

३० महानुभव पंथाचे तत्त्वज्ञान - **प्रा. डॉ. राजकुमार बबन शेलार** २१५

३१ महानुभाव पंथ : शोध आणि बोध- **प्रा. गोपाल भगवान बडगुजर** २१९

३२ महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान - **तुषार प्रकाश भोसले** २२४

३३ गर्भगिरी डोंगररांगेतील महानुभाव संप्रदाय- **डॉ.चंद्रकांत प्र. काळे** २२७

३४ महानुभाव गद्य आणि पद्य वाङमय- **प्रा.वंदना रमेश महाजन** २३४

३५ महानुभाव वाङ्मयातून प्रकटणारे पंचकृष्ण- **गोपाळ बा. सानप** २४०

३६ महानुभाव संप्रदायातील महदंबा व इतर दुर्लक्षित राहिलेल्या संतकवयित्री - **स्नेहल मधुकर पवार** २५१

३७ महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान **साधना सुखदेव जाधव** २६०

३८ महानुभावांच्या "साती" काव्यग्रंथांचे वाङ्मयीन महत्त्व- **सुप्रिया राजाराम गांवकर** २६३

३९ महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान- **प्रा. मदने रोहिणी बबन** २७१

४० महानुभाव पंथातील पंचकृष्ण- **प्रा. शिवदास दगा पावरा** २७६

४१ महानुभाव वाङ्मयातील स्त्रीविषयक दृष्टिकोन - **सचिन दिलीप अहिरे** २८१

४२ महानुभाव पंथ : शोध आणि बोध - **प्रा. डॉ. पंकज रघुनाथ देवरे** २९१

४३ 'लीळाचरित्रातील 'एकाक' भागाचे वाङ्मयीन मूल्य'- **डॉ.वंदना संजय नंदवे** २९५

४४ महानुभाव पंथाच्या साती ग्रंथातील अलंकारिक सौंदर्य - **प्रा.उगले वृषाली सोपान** २९९

/.

२८.

महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान

डॉ. भाऊसाहेब माणिकराव मुळे
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बुऱ्हाणनगर, अहमदनगर

मध्ययुगीन कालखंडात महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या भक्ती परंपरा निर्माण झाल्या या सर्व भक्ती परंपरांनी समाजाला भक्तीची व नीतीची शिकवण दिली. आपल्या शिकवणुकीचे सार समाजाला पटवून सांगण्यासाठी विपुल प्रमाणात वाङ्मय निर्मितीही केली. या वाङ्मय निर्मितीतून पंथ प्रवर्तकाची शिकवण, त्यांनी केलेला उपदेश, आचारधर्म व भक्तीचे महत्त्व प्रतिपादित केले आहे. याबरोबरच संप्रदायातील तत्त्वाचा सोपेपणाही या संप्रदायांनी आपल्या वाङ्मयाद्वारे प्रसृत केला आहे.

संप्रदाय कोणताही असो तो केवळ भावनेवर टिकू शकत नाही त्या भावनेच्या मुळाशी आचारधर्माची, वर्तणुकीची शिस्त, व तात्त्विक अधिष्ठानाची बैठक असावी लागते. मानवास जसे अंत:करण असते त्याप्रमाणे विचाराची बुद्धीही असते. अंत:करणाच्या समाधानाची गरज असते. त्याप्रमाणे बुद्धीही समाधान पावण्याची गरज असते. या दोहोंचे समाधान जो धर्म व संप्रदाय अधिक समर्थपणे करू शकतो तो धर्म व संप्रदाय अधिक लोकप्रिय ठरतो. महाराष्ट्रात वेगवेगळ्या कालखंडात अनेक संप्रदाय निर्माण झाले या संप्रदायाच्या प्रवर्तकांनी आरंभी संप्रदायिकांस भक्तीचे तत्व व त्याचा सोपेपणा शिकविला व नंतर अनेक ग्रंथांच्या माध्यमातून संप्रदायाचे तत्वज्ञान सांगितले यात द्वैती व अद्वैती दोन्ही संप्रदायांचा समावेश होतो.

कोणत्याही संप्रदायाच्या तात्विक दृष्टीचा विचार हा त्या संप्रदायातील प्रमाण ग्रंथाधारेच करावा लागतो. ध्ययुगीन कालखंडात महाराष्ट्रात निर्माण झालेल्या वारकरी संप्रदायाचा उगम पुंडलिक या भक्तापासून झालेला असला तरी त्याला ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी', 'अमृतानुभव', 'अभंगवाणी', 'हरीपाठाचे' अभंग याद्वारे तर, एकनाथांनी 'एकनाथी भागवत' व श्री संत तुकाराम महाराजांनी 'अभंगगाथेच्या' माध्यमातून तात्विक अधिष्ठान दिले व अद्वैतिक तत्त्वज्ञानाची पुनर्बांधणी केली. 'जीव', 'जगत', 'ईश्वर' या तिन्ही गोष्टी भिन्न नसून त्या एकच आहेत हे सांगण्यासाठी

किंवा त्याचे विवरण करण्यासाठी आपल्याला आलेल्या आत्मनुभूतीतून अनेक तात्त्विक ग्रंथांची निर्मिती केली.

महानुभव पंथानेही आपले तत्त्वज्ञान 'दृष्टांतपाठ', 'सूत्रपाठ' इत्यादी ग्रंथातून मांडले आहे जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर या चारही वस्तू भिन्न असून त्यात त्यांनी द्वैत कल्पिले आहे. म्हणून या भक्ती संप्रदायास द्वैती संप्रदाय असे म्हटले जाते.

महाराष्ट्रात धर्माच्या नावावर समाजात चाललेली अनागोंदी शोषण, समाजाची असहाय्यता, मूठभर लोकांची दंडेलशाही वाढली होती. क्षुद्र देवतांचे स्तोम माजले होते. कर्मकांड, अज्ञान, अंधश्रद्धा इत्यादी गोष्टींची जाणीव झाली व या अगतिक लोकांना परमेश्वरापर्यंत पोहोचवण्याचा सहज सुलभ मार्ग दाखवण्याची आवश्यकता जाणवली. यातूनच महानुभाव पंथाची निर्मिती झाली आणि पंथाचे तत्वज्ञान मांडले गेले.

'सूत्रपाठ' या ग्रंथास महानुभावांचा वेद असे म्हटले जाते. यातून महानुभावांचे सारे तत्त्वज्ञान विशद झाले आहे. हा पंथ द्वैती मताचा आहे. महानुभाव जीव, देवता, प्रपंच, व परमेश्वर या वस्तू मुख्य व नित्य मानतात. याबाबत तर ल.रा. नशिराबादकर म्हणतात, "या चार वस्तू परस्परांहून भिन्न आहेत. परमेश्वर-नित्यमुक्त, देवता नित्यबद्ध, जीव- बद्धमुक्त व प्रपंच अनित्य आहे. असे तत्त्वज्ञानाचे सूत्र आहे. जीव हा बद्धमुक्त आहे. म्हणजेच बद्ध असूनही मुक्तीस पात्र असणारा आहे. त्याला मायेचे बंधन आहे. तो मूलतः स्फटिकाप्रमाणे शुभ्र आहे. पण या अविध्येमुळे त्याला काळसरपणा प्राप्त झाला आहे म्हणजेच प्रपंचास महानुभाव अनित्य मानतात. देवतांना महानुभावांनी गौण मांडले आहे त्यांच्या मते देवता नित्यबद्ध आहेत. त्या ज्ञान,ऐश्वर्य,देऊ शकल्या तरी परमेश्वर होऊ शकणार नाहीत. वेदांत 'ब्रह्म' हे अंतिम मानले आहे. ईश्वर हे त्याचे गौण स्वरूप म्हणून समजले गेले आहें. महानुभावीय तत्वज्ञानात या उलट स्थिती आहे ते ईश्वरास प्रमुख स्थान देतात व ब्रह्मास त्याचा एक भाग मानतात. जीव देवता प्रपंच-परमेश्वर यांचे परस्परांशी किंवा सर्वांशी कधीच ऐक्य साधले जात नाही असे हा पंथ मानतो. म्हणूनच त्यास द्वैती पंथ असे म्हणतात.

अद्वैती संप्रदाय जीव, जगत, ईश्वर यांच्यात एकत्व माणतात. मात्र महानुभव पंथीय परमेश्वर, देवता, जीव, व प्रपंच भिन्नत्व सिद्द करतात. परमेश्वर नित्यमुक्त असल्याने त्याला कोणतेही बंधन नाही. त्यामुळे तो स्वइच्छेने अवतार घेऊ शकतो किंवा अवतार कार्य संपवू शकतो. देवता मात्र नित्यबद्ध त्या मोक्षही देवू शकत नाही. आणि अवतारही घेऊ शकत नाही. जीव हा बद्धमुक्त आहे म्हणजेच तो

मुक्तीस पात्र आहे अर्थात त्याला ही मुक्ती सेवेने किंवा भक्तीने मिळू शकते व प्रपंच हा अनित्य आहें असे हे संप्रदाय सांगतो.

या संप्रदायातील या संप्रदायातील तत्त्वज्ञानाविषयी अनेक अभ्यासकांनी आपली मते मांडलेली आहेत जीव, देवता, प्रपंच आणि परमेश्वर या मुख्य गोष्टीचे स्वरूप काय आहे याबाबत महानुभव पंथाचा सूत्रपाठ या प्रमाण ग्रंथात जे विवेचन आले आहे त्याविषयी अभ्यासकांनी आपली मते नोंदविलेली आहे प्रथमतः जीव या मुख्य गोष्टीविषयी आपण विचार करू.

१ **जीव**: याविषयी र. रा. गोसावी म्हणतात, "जीव अनंत आहेत परंतु जातीवर संकेत करून त्यांना एक असे म्हटले जाते परमेश्वराच्या ज्ञानाने किंवा भक्तीने त्यांना मुक्ती मिळू शकते" सर्व संप्रदायाचे अंतिम उद्दिष्टे हे मोक्ष आहे. जीवाचा उद्धार किंवा त्यास मोक्ष मिळवायचा असेल तर सर्वप्रथम मनुष्याला त्याचे स्वरूप समजले पाहिजे व त्याच्या मुक्तीसाठी प्रयत्न केले पाहिजे महानुभव पंथाच्या तत्त्वानुसार जीव हे अनंत आहेत जाती संकेतानुसार एकच आहेत व त्यांच्या मुक्तीचा एकच मार्ग आहे आणि तो म्हणजे भक्ती होईल भक्ताने क्रमोमुक्ती मिळते भक्तीने ज्ञानप्राप्ती होते आणि ज्ञानाने मोक्ष मिळतो. जीव हा स्वच्छ आहे. "जीव मूलता स्पटिकाप्रमाणे शुभ्र असतो परंतु अविध्येमुळे, अन्यथा ज्ञानामुळे त्याला काळसरपणा प्राप्त होतो, धान्याच्या कड्याभोवती कोंडा असतो त्याप्रमाणे तो पाच पिशानी युक्त होतो. याचे अविद्याछेदन झाले की बाकीच्या सर्वांचा निरास होतो." अविद्या म्हणजे 'स्व'-स्वरूपाविषयी अज्ञान होय. जीव मूलतःच शुभ्र आहे. मात्र अविद्यादी आवरणाने युक्त झाल्याने त्याला अन्यथा ज्ञान प्राप्त होते व तो स्वरूप ज्ञानास विसरतो. मात्र भक्ती आदी क्रियांमुळे त्याचे हे दोष जातात. आणि त्याला ज्ञान प्राप्त होऊ तो मुक्त होतो. जीवाच्या स्वरूपाविषयी वि.भि. कोलते म्हणतात, महानुभावांचा नित्यानित्यवस्तू विवेकात जीव हा स्वतंत्र पदार्थ असून तो अनादी व नित्य आहे तसेच जातीत्वाने म्हणजेच देवता वर्ग ही ज्या अर्थाने ही एक वस्तू आहे. त्याच अर्थाने जीव वर्ग ही एक वस्तू आहे". महानुभावांनी ज्या काही नित्य वस्तू मांनल्या आहेत त्या नित्य वस्तूंपैकी जीव ही एक नित्य वस्तू मांनली आहे. त्या स्वतंत्र पदार्थ मानून देवता वर्गाप्रमाणेच या वस्तूचे अनादित्व, अनाधित्व प्रतिपादित केले आहे.

एकूणच जीव हा अनादी आहे त्यास अविद्येने काळसरपणा प्राप्त झालेला असला तरी भक्तीद्वारा ज्ञान व ज्ञानाद्वारा मोक्ष तो मिळवू शकतो.

२.**देवता** - महानुभावांनी मांनलेली दुसरी नित्य वस्तू म्हणजे देवता. या केवळ स्त्रीदेवताच आहेत असे नाही त्रर पुरुष देवताही आहेत. "श्री दत्तात्रय आणि श्रीकृष्ण

या दोन देवता सोडल्यास महानुभावांनी इतर देवतांना नित्यबद्ध म्हटले आहे. अधिनत्व व अज्ञान आणि अविद्या या तीन बंधनामुळे त्या बद्ध आहेत. त्यांना मोक्ष नाही जीवांना त्यांच्या कर्माची फळे देणे हे त्यांचे मुख्य कार्य" नित्यानित्यविवेक वस्तूतील दुसरी वस्तू म्हणजे देवता होय. श्रीकृष्ण आणि दत्तात्रय या दोन देवता जशा इतर संप्रदायात पुजनीय आणि मान्य आहेत. तशाच त्या याही संप्रदाय पूजनीय आहेत त्या व्यतिरिक्त इतर देवता नित्यबद्ध मानल्या आहेत. त्या देवता ईश्वराच्या आधीन आहेत त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही त्यामुळे त्या नित्यबद्ध आहे मात्र त्या देवता जीवास त्यांच्या कर्माप्रमाणे फल देतात मोक्ष देऊ शकत नाहीत. हा विचार त्यांनी मांडला.

३.**प्रपंच :**

महानवपंथाने चार मुख्य वस्तूंपैकी प्रपंच हा मुख्य मानला आहे याबाबत र रा गोसावी म्हणतात, "महानुभावांनी मानलेला तिसरा नित्य पदार्थ म्हणजे प्रपंच. 'सकळही प्रपंचू पंचभौतिकु त्रिगुणात्मकु' याप्रमाणे पंचमहाभूते आणि त्रिगुण मिळून अष्टधा प्रकृती पासून हा कार्यप्रपंच विस्तारला आहे. कारणप्रपंच आणि कार्यप्रपंच असे या प्रपंचाचे भेद आहेत. कारणरूप प्रपंच अव्यक्त अनादीसिद्ध आहे. अनित्य आहे. तो अष्टभैरवांच्या स्वरूपात आहे. कार्यरूप प्रपंच आणि कारणरूप प्रपंच अनादी आहे स्वतंत्र पदार्थ आहे. तो स्वतः सिद्ध आहे बीज रुपाने तो नित्य आहे." कार्यरूप प्रपंच आणि कारणरूप प्रपंच असे दोन भाग प्रपंचाचे मानले असून एखाद्या व्यक्तीस स्वप्नातील गोष्टी जशा जागेपणी मिथ्या वाटतात त्याप्रमाणे ज्ञानी व्यक्ती ज्ञानप्राप्तीनंतर प्रपंच मिथ्या वाटतो किंबहुना कार्यरूप प्रपंच कारणरूप प्रपंचात लय पावतो. पण कारण प्रपंच नित्यत्वामुळे बीजरुपी राहतो.

४. परमेश्वर:

महानुभाव तत्त्वज्ञानात चौथी नित्य वस्तू मानली गेले ती 'परमेश्वर' होय. हा चौथा स्वतंत्र अनादी नित्य पदार्थ सत,शब्द ब्रम्ह बोलीजे: चित शब्द माया बोलीजे: आनंद शब्द ईश्वर बोलीजे: ब्रह्म माया ईश्वर असा त्रिंशु परमेश्वर एकू अति" या तत्त्वानुसार महानुभावांचा परमेश्वर ब्रह्म माया आणि ईश्वर मिळून होतो त्याचे तीन अंश अनुक्रमे सत,चित आणि आनंद या लक्षणांनी युक्त आहे. शांकर वेदांतात ही तीनही लक्षणे एकाच ब्रह्माची आहेत. महानुभावांनी परमेश्वरास अंतिम सत्य मानून ब्रह्मास गौण स्थान दिले आहे. महानुभावांचा परमेश्वर सर्वात्मक, सर्वाधिन,आनंदमय, ज्ञानमय आणि शुद्ध आहे.". सत,चित आणि आनंद या तीन वस्तू म्हणजे ईश्वराचे एकत्व हा शांकर वेदांत आहे. तर ब्रह्म, माया, आणि ईश्वर या तिन्हींचा मिलाप

म्हणजे परमेश्वर आहे. मात्र महानुभावांनी इतर गोष्टींचा व्यतिरिक्त केला असून परमेश्वर हेच अंतिम सत्य मानले आहे. कारण तोच सर्वात्मक सर्वातीत आहे. तो सर्वांचा उद्धार करणार आहे मोक्षदाताही तोच आहे.

एकूणच, महानुभव पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचा विचार करता या पंथाचे तत्त्वज्ञान सूत्रपाठ-दृष्टांतपाठ आदी ग्रंथांमधून प्रसृत झाले आहे. जीव, देवता, प्रपंच, आणि परमेश्वर या गोष्टी नित्य मानल्या असून जीव हा बद्ध मुक्त आहे. ईश्वर भक्तीने तो ज्ञान प्राप्त करून मोक्षास प्राप्त करून घेतो. तर देवता नित्यबद्ध आहेत. त्या जीवास त्याच्या कर्मानुसार फल देतात. अविध्येमुळे त्यास अन्यथाज्ञान प्राप्त झाल्याने तो नित्यबद्ध आहे. तर प्रपंचाचे कार्यरूप प्रपंच आणि कारणरूप प्रपंच असे दोन भाग केले असून कारणप्रपंचाचा नित्यत्वामुळे बीजरूप राहतो. तसेच परमेश्वर हा अनादी नित्य असून तो सर्वात्मक व सर्वातीत आहे. सर्वांचा उद्धार करण्याचे सामर्थ्य त्याच्यात आहे. असे हा पंथ मानतो.

संदर्भ ग्रंथ

1. पाच भक्ती संप्रदाय- र. रा. गोसावी.
2. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास- ल.रा.नसिराबादकर
3. महानुभाव तत्त्वज्ञान - वि. भि. कोलते

Dr.Jadhav V.M.

New Voices ISSN 2231-3249

(1)

Volume - X Issue I October 2023

New Voices

Multilingual International Pear Reviewed Journal of Multidisciplinary Studies

ISSN 2231-3249

Editor-in-Chief
Dr. Shaikh Parvez Aslam Abdullah
Assistant Professor & Head ,
Dept. of English, Lokseva College of Arts & Science,
Aurangabad (M.S.)

Associate Editor
Dr. Munde Ramkishan
Associate Professor & IQAC Co-ordinator
ESPM's College of Arts, Bidkin, Tq. Paithan, Dist. Aurangabad

New Voices Publication
Block No. 8, "Gulmohar Apartment" Opp. Head Post Office,
Aurangabad - 431001 (M.S.) India
www.newvoicespublication.com

New Voices ISSN 2231-3249 (5)

Navigating the Educational Landscape: Challenges and Opportunities of India's National Education Policy
Ms. Saniya Ulhas Shiurkar 49

New Education Policy 2020
Dr. Jadhav Vijay Machindra 53

Changing nature of education in India and National Education Policy 2020
Dr. Darshana B. Meshram 58

The National Education Policy and Higher Education: A Bird Eye View
Sangita U. Shinde S.B. Patil M.B. Kale 62

A study of India's National Education Policy 2020
Dr. Ubale S.A 65

New Education Policy 2020 of India: A Theoretical Analysis
Dr. Vanita Sable 67

Research on Learning Methods in Physical Education
A Digital Platform-Based Educational Proposal
Dr. Shaikh Afsar Rasheed 70

New Education Policy Implementation Issues
Dr. Quadri Syeda Arshia Farooq Hussain 73

Structural Changes in Curriculum: A Study of New Education Policy 2020
Dr. Manerao D.A. 76

Classical and Modern Languages: A Review of New Education Policy 2020
Dr Pathan P. Y. 79

Indian Society and NEP-2020
Dr. Manisha Vinayak Bhise 82

Games and Sports in NEP 2020 : A Study
Dr. Faisal Ahmed 85

National Education Policy in Library Electonic Resources and Management
Shaikh Shabeena Shakeel Dr. Md Rafiqur Raheman 88

Empowering MSME: Navigating Challenges and Unlocking Opportunities in India
Dr. Syed Haseeb Osman 91

Libraries and National Education Policy-2020
Dr. Mohammed Mudassir Ahmed 94

Cinema, Literature and Society: A Comparative Study
Dr. Shaikh Laikh Shaikh Mahemood 97

New Education Policy 2020: A Study of Multingual and Multidiscipline Approach
Dr Subhash Sampat Waghmare 101

New Voices Multilingual International Pear Reviewed Journal of Multidisciplinary Studies ISSN 2231-3249 (53)

New Education Policy 2020

Dr. Jadhav Vijay Machindra

Education is a purposeful activity directed at achieving certain aims such as transmitting knowledge of fostering skills and character traits. These aims may include the development of understanding rationality, kindness and honesty. Various researchers emphasize the role of critical thinking in order to distinguish education from indoctrination. Some theorists require that education results in an improvement of the student while others prefer a value neutral definition of the term. In a slightly different sense, education may also refer not to the process, but to the product of cultural heritage from one generation to the next. Today, education goals increasingly encompass new ideas such as the liberation of learners, skills needed for modern society, empathy and complex vocational skills.

Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society and promoting national development. The word is undergoing rapid changes in the knowledge Landscape with various dramatic scientific and technological advances such as rise of big data, machine Leaning and artificial intelligence many unskilled jobs worldwide may be taken over by machines, while the need for a skilled workforce, particularly involving mathematics , computer science and data science, in conjunction with multidisciplinary abilities across the sciences, social sciences and humanities will be increasingly in greater demand. The gap between the current state of learning out comes and what is required must be bridged through undertaking major reforms that bring the highest quality, equity and integrity into the system form easy childhood care and education through higher education.

The principles for university entrance team will be similar The National Testing Agency (NTA) will work to offer a high quality common aptitude test as well as specialized common subject exam in the sciences human language art and vocational Subjects, at least twice every year. This exam shall test conceptual understanding and the ability to apply knowledge and shall aim to eliminate the need for taking coaching for these exams. Students will be able to choose the subjects for taking the test, and each university will be able to see each student's Individual subject portfolio and admit students into their programmers based on individual Interests and talents. National Assessment Center PARAKH [Performance Assessment, Review and Analysis of knowledge for Holistic Development) shall set standards for evaluation. A thought is given that economically, geographically socially under privileged and disabled children shall have access to education. Setting up of " Bal Bhavans " as a special daytime boarding school to participate in art-related career-related and play related activities in every state/district will be encouraged to Idle time Infrastructure can be used as Samajik chetana Kendras is another innovative step towards ability enhancement. The Progress Report Cards given to students shall be holistic in nature. It will be 360 degree multi-dimensional report reflecting the uniqueness of the learner. It will feature three aspects, self assessment, peer assessment and teacher assessment.

As Objective of any education System is to benefit children so that no child lose any opportunity to learn and excel because of birth or background Many government and non-

New Voices Multilingual International Pear Reviewed Journal of Multidisciplinary Studies ISSN 2231-3249 (54)

government surveys e in the last several years had hinted at the previous state of learning crises in India .However the true picture emerged after a National Achievement Survey (NAS) was undertaken by the National council of Educational Research and Training (NCERT), which was supported by the union ministry of education. The main motive to making a child learn along with becoming a skilled one in whatever field they are interested. In this way, the learners are able to figure out their aim and their capabilities. The learners are to be provided with integrated learning i.e. having the knowledge of every discipline. The same is applicable in higher education too. The new education policy also lays emphasis on the reformation of teacher's education and training processes.

The essential qualification for PhD degree is now 4-year.Bachelors degree or master's degree. The introduction of research at early age in Bachelor's or master's degree develops the research background and leads to the students for the serious thinking on their interest in research and also help in minimizing the years of PhD degree. The research field will get good quality enthusiastic student that may lead the country in research in future. NEP proposed the classification of higher education institutes into research incentive, universities, teaching universities and autonomous degree granting colleges according to domain strength, and the domain can be changed according to institution plan, action and effectiveness. This will create the positive computation for the betterment in education field.

It is expected from many years from the researcher that government has to raise the funds to carry out good quality research work. The NEP brings it in focus and strengthens the urgent need to place India at the toper list of the global knowledge production. This is a challenge to bring the transformation in the quality and quantity of research in India. To fulfill the requirement, minimum 2% of the total budget in higher education, will be reserved for research and Innovation according to NEP.

National Research for Foundation (NRF) has proposed by NEP to promote research culture in all Higher Education Institute (HEIS].NRF will provide the need of research fields according to government expert reports and industries and through proper communication research will do research accordingly for the fruitful outcome in the benefit of society directly.

In the proposed NEP, The National Education Alliance for technology, (NEAT) will take care to provide a platform for use of technology to enhance learning assessment, planning and administration for school and higher education. This will build intellectual and institutional capacities in educational technology.

MEP has proposed the use of technology platforms such as SWAYAM or DISHA for online training and encouragement of the teachers. PhD students need to gain actual teaching experience through teaching assistantship in the restructured PhD programmers that will develop teaching aptitude among the PhD students. Modi government announced new education policy. Although there is different discussion about it, the good and bad effects of this policy will come before the society. The positive impact of this is going to be far-reaching and important. The new education policy prioritizes making children self-reliant. Enterprising and innovative. Since this policy is changing with time, it will face global change. This policy is going to be a scope for transformation improvement in school and higher education in the country.

New Voices Multilingual International Pear Reviewed Journal of Multidisciplinary Studies ISSN 2231-3249 (55)

Children have been given priority to self-build. Provision of education form pre-primary to class fifth in the mother tongue will make learning enjoyable for students. Which can help in preventing student's dropouts that mother tongue should be the medium of education has been taken into consideration.

There is lot of Focus on using technology in every aspect in education but there is neglect to the prominent digital divide in society. Lack o digital infrastructure and access to technological devices, access to internet are going to be majored obstacles. The issue of digital divide is even more complex when seen from the lens of gender, class, caste and urban-rural regional differences. There are very merge government schools that have access to functional computers. Therefore the majority of the learners will be excluded from benefits of digital technology. There is one another criticism that NEP2020 overall tilts towards centralization. Higher education institutes providing a much broader scrape is a move towards a monolithic, homogenized and centralized education system.

Diversity is an important part of society. Through the knowledge tools of people in various fields, knowledge spreads in that society and news knowledge is created though this spread. The characteristic of knowledge in the twenty-First century is the transformation of that knowledge into modern thought and the close connection of this modern knowledge with science. Therefore, it has become a part of basic education that a prospective student should have the necessary skills to follow the advanced knowledge.

The teacher is the only one who opens the doors of hopes and aspirations to the students, makes the great things of the world easily accessible to them and creates curiosity in their minds about them. Any society always has respect for teachers in educational institution. Therefore, while recognizing education, it becomes important to clarify the role of teachers who are integral to it. In fact, if it is not clear, the policy itself is likely to be closed in this regard in this the new educational policy has tried to think in accordance with the changed role of teachers and their necessary skills.

Also, a skill that will be very useful in the future is the art of 'self-learning'. Which is called Auto didactic Learning in English? The basic reason behind this is that it is going to be difficult to master not only multiple subjects but also a single subject as the knowledge pool will be huge in the present and future. The important part is that although self-learning may seem like a habit, it is not innate, if it is to be truly applied, it is important not only to be able to learn, but to understand 'how' one learns. For this, teachers should be able to understand the meaning of leasing in a new way and convey it to the students separately.

We must not reach to final conclusion until we analyze both the sides of coin .Making a policy on paper and implementing it in reality are very different things .There come bunch of challenges while implementation which is the real test of government as well as all of us in providing a policy's benefits to every section of the society.

Dr. Jadhav Vijay Machindra
Arts, Science and Commerce College, Burhannagar, Ahmednagar (MS)

2231-3249

New Voices Publication

Office:- Block No.08,
"GULMOHAR APARTMENT"
Opp. Head Post Office, Juna Bazar,
Aurangabad. 431 001- (M.S.) India.
Cell: 9890 450 746
www.newvoicespublication.com

Dr.Vijay Jadhav:

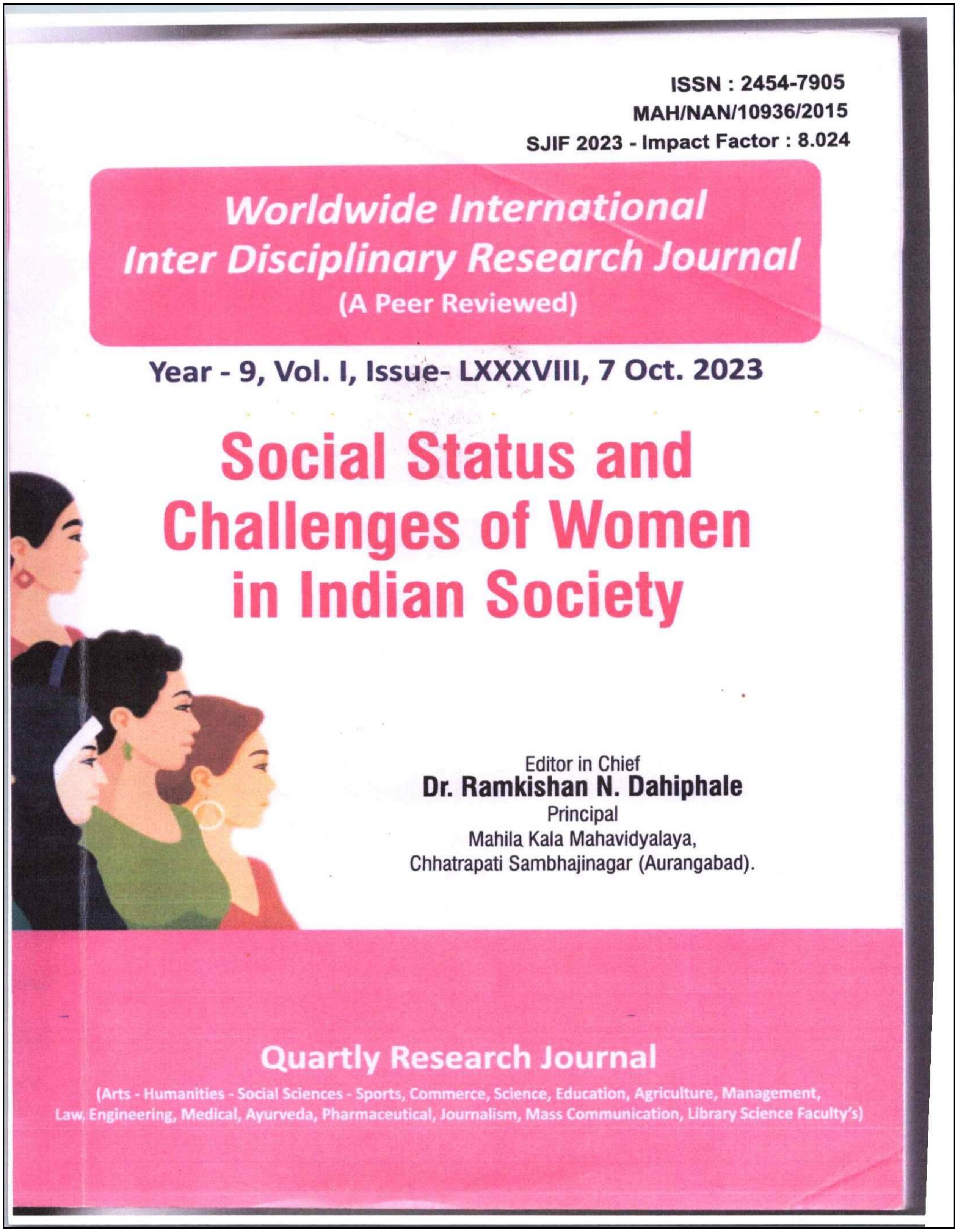

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. I, Issue- LXXXVIII, 7 Oct. 2023

Social Status and Challenges of Women in Indian Society

Editor in Chief
Dr. Ramkishan N. Dahiphale
Principal
Mahila Kala Mahavidyalaya,
Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad).

Quartly Research Journal
(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8 . 024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LXXXVIII Year – 9 07 Oct. 2023

Janata Shikshan Prasarak Mandal's

MAHILA KALA MAHAVIDYALAY, AURANGABAD

(Shreemati Nathibai Damodar Thackersey Women's University, Mumbai)

Organized One Day Interdisciplinary National Conference

on

Social Status and Challenges of Women in Indian Society

:: Editor in Chief ::

Dr. Ramkishan N. Dahiphale

Principal

Mahila Kala Mahavidyalay, Chhatrapati Sambhajinagar (Aurangabad)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 – Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India – Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com / umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

93.	महिला आणि मानव अधिकार	डॉ. नामानंद गौतम साठे	333
94.	ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. नरसिगं भानुदास देशमुख	336
95.	महिला सबलीकरणात ग्रंथालयाची भूमिका	केंद्रे आरती रामचंद्र	340
96.	महिला सक्षमीकरण : कौटुंबिक व सामाजिक आव्हाने	प्रा. डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार	342
97.	महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग	डॉ. प्रविण बबनराव आहेर	345
98.	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ठुमरी गायिकांची वाटचाल	डॉ. दिपाली चंद्रकांत पांडे	348
99.	आधुनिक काळातील महिलांची सद्यस्थिती आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढे	352
100.	ग्रामीण महिलांचे आर्थिक सबलीकरण	प्रा. डॉ. जांगीड संगीता रामेश्वरलाल	355
101.	मध्ययुगीन भारतातील कर्तबगार महिलांचे कार्य	प्रा. डॉ. चांगुणा विठ्ठल कदम	357
102.	ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात शासकीय योजनांचे योगदान	प्रा. डॉ. चंद्रशेखर गित्ते	363
103.	राजकीय क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण	डॉ. जाधव व्ही. एम.	367
104.	भारतातील महिला विषयक कायदे	कुरे शाम माने सुषमा	369
105.	महिला आणि शारीरिक आरोग्य	डॉ. शेख मुसाभाई इमामभाई	373
106.	भारतीय राज्यघटना आणि महिला अधिकार	डॉ. जी. टी. मोकासरे	376
107.	देशाच्या आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग	प्रा. काकासो जे. अनपट प्रो. डॉ. जितेंद्र डी तलवारे	378
108.	स्त्रीयांची सामाजिक स्थिती	प्रा. अमोल निवृत्ती खरात प्रा. चंद्रकांत गोरक्षनाथ हारदे	381
109.	मध्ययुगीन भारतातील महिलांचे सामाजिक स्थिती	डॉ. अब्दुलसमद बादशाह शेख	383
110.	प्राचीन भारतातील महिलांची सामाजिक व राजकीय स्थिती	डॉ. अनंत मदन आवटी	386
111.	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात मराठवाड्यातील स्त्रियांचे योगदान	प्रा. डॉ. यशपाल भिंगे	392
112.	भारतीय समाजसुधारकांच्या साहित्यातून येणारे स्त्री प्रश्न व सुधारणा	प्रा. डॉ. रामकिशन दहिफळे	394
113.	कवी अविनाश पाटील यांच्या 'अनवट वाटा' कवितासंग्रहातून चित्रीत झालेले स्त्री जीवन	प्रा. डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	398
114.	मध्ययुगीन काळातील कर्तबगार महिला : माहूरगडची रायबागन	प्रा. डॉ. दत्ता उद्धव जाधव	410
115.	महिलां उद्योजिकाचा आर्थिक विकास व सबलीकरण	डॉ. सय्यद तनवीर बदरू द्दीन	413
116.	महिलांचा राजकारणात वाढता सहभाग	सोनल दादाराव भोजने	416
117.	भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती आणि आव्हाने	छाया शिवाजी सौंदरमल डॉ. एम. के. सवई	418

Vol. I - ISSUE – LXXXVIII 7 Oct.2023 SJIF Impact Factor : 8.024 Page - xiv

...wide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

राजकीय क्षेत्रात महिलांचे सबलीकरण

डॉ. जाधव व्ही. एम.
कला विज्ञान व वानिज्य महाविद्यालय बु-हानगर

...विक

भारतीय राज्यघटनेने औपचारिकदृष्ट्या स्त्री-पुरुषांना समान संधी दिली आहे. परंतु प्रत्यक्षात सर्वच ...रुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांचा दर्जा कनिष्ट असल्याचे आढळून येते. स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व प्रत्यक्षात ...ण्यासाठी शासनाने विविध उपक्रम हाती घेतलेले आहे. ७३ वी घटनादुरुस्ती आणि २०११ साली स्थानिक ... संस्थामध्ये महिलांसाठी ५० टक्के आरक्षणाची तरतूद शासनाने केली आहे.त्याद्वारे महिलांचे "राजकीय ..." घडवून आणण्याचे प्रयत्न होत आहेत. त्याद्वारे राजकीय सत्तास्थानापर्यंत जाण्याची संधी मिळाली आहे.

...५ आगस्ट १९४७ च्या स्वातंत्र्यानंतर नव्या भारताचा आराखडा मांडायला सुरवात झाली. पहिल्याच ... देशातील सर्व नागरिकांना समतेची ग्वाही देणारी सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय देणारी अविष्कार ...णि मतांचे स्वातंत्र्य देणारी 'राज्यघटना' स्विकारण्यात आली. या राज्यघटनेचा आधार घेवून देशात पुन्हा ...स्त्री-पुरुष समानता' हा संधर्भ घेवून वैचारिक लढा सुरु झाला. या वैचारिक लढ्याचा परिणाम म्हणून भारत ... महिलांच्या जिवनात सर्वांगीण परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी विविध स्वरूपाचे धोरणात्मक निर्णय

...९९२ मध्ये भारत सरकारने ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती करून 'स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना ... आरक्षण देवून संपूर्ण जगात पहिल्यांदाच महिलांच्या जीवनात क्रांतिकारी ठरेल असा निर्णय घेतला. २० ...९९३ रोजी राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षणाचे विधेयक ... आणि तेव्हापासून संपूर्ण देशात स्थानिक संस्थामच्या नव्या युगाला प्रारंभ झाला. यातील ७४ वी ... 'नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या संदर्भात आहे. या दुरुस्ती अधिनियमाच्या माध्यमातून भारतीय ... 'भाग ९ (अ) नगरपालिका' या शीर्षकाने गे दुरुस्ती विधेयक जोडण्यात आले. घटनेच्या कलम २४३ ... करून २४३ (प)-२४३ (झ.ज.) अशी सुधारणा करून त्याला १२ वे परिशिष्ट जोडून त्यात अठरा विषय ...केले. या दुरुस्ती विधेयकातून सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाबरोबर समाजातील उपेक्षिताना आणि महिलांना ख-... न्याय मिळाला हि भावना तयार झाली. भारतातील महिलांचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दर्जा ...च्या संदर्भात शासकीय पातळीवर आवश्यक ते प्रयत्न होवून देखील आज पुन्हा एकदा स्थानिक स्वराज्य ... करणा-या महिलांचा संदर्भात प्रश्न उपस्थित केले जात आहेत. ३३ टक्के आरक्षणाच्या माध्यमातून ... सामाजिक व राजकीय दर्जा उचावला काय?सामान्य महिलांना राजकीय वाटा मिळाला काय ? ... राजकीय सहभाग दर्जा उंचावला काय ? प्रभावी महिला नेतृत्व उदयास आले काय? ज्या महिला ...स्वराज्य संस्थे लोकप्रतिनिधी म्हणून भूमिका करतात त्या केवळ नावाला असतात. त्यांच्या आडून पुरुषच ... खेळतात. असे विविध प्रश्न आज निर्माण केले जात असले तरीही महिलांच्या जीवनात आता परिवर्तन ...महिलांचा राजकीय सहभाग वाढेल.प्रभावी महिला नेतृत्व उदयास येईल अशी निश्चित खात्री वाटते.

...रतीय राजकारणात अनेक महिलांनी आपली वेगळी छाप पाडली आहे. उदा. इंदिरा गांधी, प्रतिभा ...सोनिया गांधी, जयललिता, मायावती, ममता बनर्जी यासारख्या अनेक कर्तबगार स्त्रियांनी राजकारणात ...प्रभाव सिद्ध केला. तरीही अशी काही महत्व पूर्ण नावे वगळता भारतीय संसदीय लोकशाही प्रक्रियेत ... सहभाग अजूनही निम्न प्रभावी असल्याचे दिसून येत नाही. याची करणे आपल्याला आपल्या ...ेत दिसून येतात. कुटुंबातील 'चूल व मूल याभोवती तिला मर्यादीत केल जाते अशी स्त्री राजकारणात ... जाते याचे फारसे नवल वाटण्याचे कारण नाही. परंतू बदल राजकीय सामाजिक वातावरनात तिच्या ... गरज वाढल्याने महिलांच्या राजकारणातील सहभागाविषयी चर्चा जोर धरू लागली.

...राष्ट्र शासनाने जून 1994 मध्ये महिला धोरण जाहिर केले. महिलांच्या विकासासाठी व राजकीय, सत्ता ...साठी स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये एक तृतीयांश प्रतिनिधित्व देण्याची तरतूद केली 73 वी घटनादुरूस्ती ... झाल्यानंतर देशभरातून लवकरच दहा लाखाहून अधिक स्त्रीया स्थानिक स्वराज्य संस्थांतून निवडून

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

आल्या. या स्त्रीया आज अधिक कार्यक्षमपणे आणि आत्मविश्वासाने कार्य करताना दिसतात. उदा. गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील स्त्रीयांनी दारूबंदीच्या समस्येबाबत मोठे यश मिळविले हजारो स्त्रीयांचे संसार उध्वस्त करणाऱ्या दारूच्या विरोधात त्यांनी यशस्वी आंदोलन केले.

महिला आरक्षणाचा उद्देश स्त्रीयाना राजकीय प्रकीयेत सहभागी करून घेणे हा जसा आहे तसाच त्यांच्या नेतृत्वाचा विकास करणे हाही आहे. पंचायतीतून निर्माण झालेले नेतृत्व हळूहळू विकसित होईल, ग्रामपंचायत पंचायत समिती जिल्हा परिषद राज्य विधानमंडळ संसद असे टप्पे स्त्रीया गावतील अशी अपेक्षा आहे. काही ठिकाणी तसे घडलेही परंतू बहुतांश वेळी मात्र निवडून आलेल्या स्त्रीया नंतरच्या काळात राजकारणातून बाजूला पडल्याचे दिसून येते. विशेषतः राखीव प्रभाग खुला झाल्यानंतर क्वचितच स्त्रीया पुन्हा निवडणूकीत उतरताना दिसतात. स्त्रीयांच्या सातत्यपूर्ण सहभागासाठी महिला सक्षमीकरणाची गरज निर्माण झाली म्हणून महाराष्ट्र शासनाने 8 मार्च 2001 रोजी विशेष धोरण जाहिर केले. त्यानुसार-

१. महिलांना विशेष घटक योजनेनुसार लघुपत पुरवठा करणे.
2. राज्य महिला कोशाची स्थापना करणे
3. महिला संरक्षण विधेयक तयार करून महिलांच्या सुरक्षिततेत वाढ करणे.
4. राष्ट्रीय उत्पन्नात गृहिणीच्या घरकामाचेमूल्यमोजणे.
5. महिला व बालकल्याणासाठीच्या खर्चात पाच टक्यांवरून 10 टक्यांपर्यंत वाढ करणे.
6. स्वयंशिक्षण, स्वयंसहाय्यता गट स्थापन करणे.

पुरुषप्रधान व्यवस्थेत महिलांचा राजकारणातील सहभाग तत्त्व म्हणून मान्य होतो. परंतू स्त्रीयांच्या त्याबद्दलच्या अकारण शकेपोटी प्रत्यक्ष व्यवहारात मात्र तो टाळण्याचा प्रयत्न सर्वच पक्षांकडून होताना दिसतो. महिला लोकसंख्येतील प्रमाण 4850 टक्के असताना राजकीय सहभागातील प्रमाण मात्र 8 टक्के असावे पाउल 50.50 टक्के लोकसंख्या असलेल्या पुरुषांना 92 टक्के प्रतिनिधित्व हि लोकशाही व्यवस्थेवर प्रश्नचिन्ह उभे करणारे बाब आहे. त्यामुळेच संसद व विधानसभेत 50 टक्के आरक्षण लवकरात लवकर होण्याची गरज आहे- राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांना उचित स्थान मिळावे, त्यांची सर्वांगिण उन्नती व्हावी यासाठी महिला आरक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीने लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेत कांती घडवून आनली असली तरी ग्रामसभाप्रमाणे शहरांमधील स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये वार्ड संघाची तरतूद करण्यात आलेली नाही. परिणामी नगर परिषद, महानगरपालिकांमधील निर्वाचित सदस्य व त्यांचा कारभार यावर शहरातील जनतेला कोणत्याही प्रकारे अंकुश ठेवता येत नाही. हि त्रुटी दूर करण्याची आत्यंतिक गरज आहे. तसे झाले तर शहरी प्रशासनावर लोकांचा अंकुश निर्माण होवून प्रशासन अधिक पारदर्शक होवू शकेल. त्याचबरोबर शहरांमधील नागरीकांचा व स्त्रीयांचा सहभाग वाढवू शकेल.

निष्कर्ष :

1. स्त्रीयांना राजकीय क्षेत्रात पुरुषांबरोबरीचा दर्जा मिळाल्यास स्त्री-पुरुष समानतेचा उद्देश साध्य होईल
2. वर्तमानकाळात स्त्रीयांचा राजकीय व सामाजिक सहभाग वाढत आहे.
3. स्त्रीयांच्या वाढत्या राजकीय सहभागासाठी 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीचे महत्वाचे योगदान आहे.

संदर्भसूची.

1) पळशीकर सुहास, बिरमल नितीन महाराष्ट्राचे राजकारण राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ
2) शिरसीकर व्ही. एम. आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण'
3) पाटील शकुंतला, स्त्री शिक्षणाची दशा व दिशा'
4) म्होपरे राहूल.' विकास प्रक्रियेतील महिलांचा सहभाग.
5) रानडे प्रतिभा स्त्री मुक्तीच्या महाराष्ट्रातील पाउलखुणा
6) पाटील भारती, स्त्रीया: समाज आणि राजकारण

SIDDHI PUBLICATION
सिद्धी प्रकाशन
श्रीनगर, नांदेड.
येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.
संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067
OUR SERVICES
ISBN Book
Call for paper
International Research Journal
Ph.D. & M.Phil Thesis Book
E-Book
Conference and Seminar Proceeding
Educational Videos and Notes
Educational Activities
G Pay
PhonePe
BHIM
9623979067
Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email : shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067
ISSN 2454-7905
9 772454 790004
SIDDHI
Siddhi Prakashan
Nanded.

Dr. Mule B.M.:

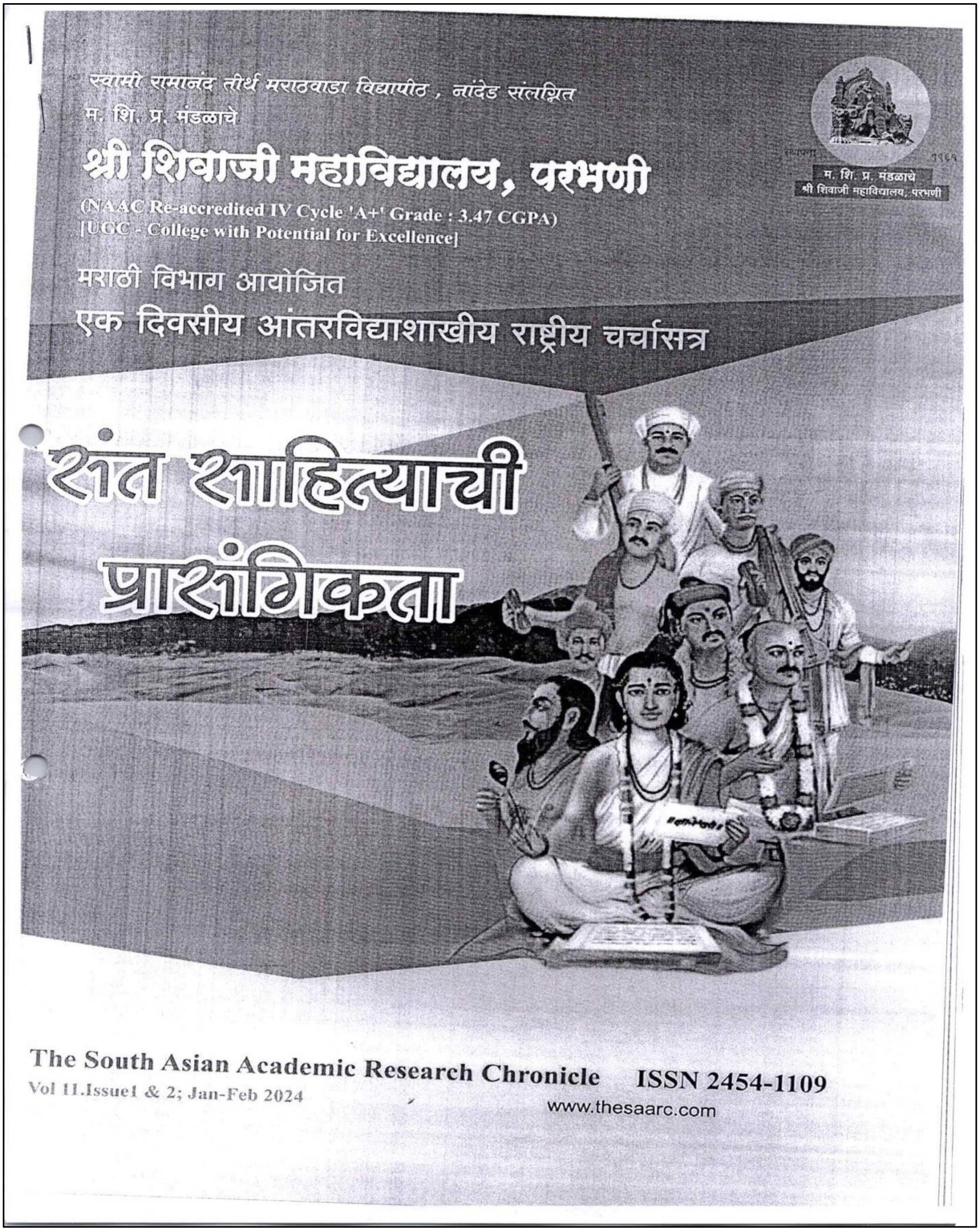
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ , नांदेड संलग्नित
म. शि. प्र. मंडळाचे
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
(NAAC Re-accredited IV Cycle 'A+' Grade : 3.47 CGPA)
[UGC - College with Potential for Excellence]
म. शि. प्र. मंडळाचे
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी
मराठी विभाग आयोजित
एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय राष्ट्रीय चर्चासत्र
संत साहित्याची
प्रासंगिकता
The South Asian Academic Research Chronicle
ISSN 2454-1109
Vol 11.Issue1 & 2; Jan-Feb 2024
www.thesaarc.com

1

1)	अर्पण पत्रिका	
2)	संपादकीय	
3)	मराठी संतांचे व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व	ह.भ.प. डॉ. तुकाराम ठाकुरबुवा दैठणकर
4)	संत साहित्याची प्रासंगिकता	डॉ. विद्यासागर पाटांगणकर
5)	संत साहित्यातील जीवनमूल्ये चिकित्सक भूमिका	प्रा.डॉ. अनंत दा. राऊत
6)	संतांच्या अभंगातील विविध काव्य विषय: एक साहित्यिक परामर्श	असावरी देगलूरकर/ डॉ. पौर्णिमा धुमाळे
7)	मराठी संत कवयित्री: व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व	प्रा. अजित जयराम जाधव
8)	संत साहित्य आणि सामाजिक प्रबोधन	प्रा. डॉ. परिमल अरविंद सुतवणे
9)	कवी इंद्रजीत भालेराव यांच्या कवितेतील संतांचा प्रभाव	स्वाती देशमुख (संशोधक), डॉ.अशोक पाठक
10)	संत एकनाथ यांचे वाङ्मयीन कार्य	प्रा.डॉ. आर. एस. बडुरे
11)	संत साहित्यातील पर्यावरण	डॉ. अर्चना काटकर
12)	संत तुकारामांच्या अभंगातील संत महिमा	प्रा. डॉ. आशा सोपान गिरी
13)	संत नामदेव यांचा सामाजिक विचार	प्रा.अशोक अलगोंडी
14)	संत साहित्यातील पर्यावरण	प्रा.डॉ. अशोक गंगाराम अंभोरे
15)	संत रामदासांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. वृषाली उगले
16)	महाराष्ट्रातील प्रमुख संत- जीवन आणि साहित्य	डॉ. अतुल पाटील
17)	संत साहित्याची विश्वात्मकता	अतुल तुकाराम झंजाड
18)	मराठी संतांचे व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व	प्रा. डॉ. बबन अण्णासाहेब गित्ते
19)	'लोळणफुगडी' या काव्यसंग्रहातील विठ्ठल दर्शन	कोमल बालाजी भरणे
20)	संत तुकारामांच्या अभंगातील कालसंवादी रचनात्मक आणि व्यवहार्य विचारांची प्रासंगिकता	प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे

3

40)	वारकरी साहित्य चळवळ आणि सामाजिक बदल	प्रा. डॉ. कांबळे डी.आर.
41)	महानुभाव संप्रदाय आधुनिक विचारधारा	प.पु.म.श्री देमेराजबाबा कपाटे
42)	संत नामदेव : व्यक्तित्व, कर्तृत्व आणि कवित्व	प्रा. डॉ. केशव पाटील
43)	संत साहित्यातील विश्वात्मकता	डॉ. कविता चंद्रकांत लोहाळे
44)	संत एकनाथ यांचे वाड्मयीन कार्य	डॉ. लक्ष्मण बळीराम थिट्टे
45)	संत ज्ञानेश्वर आणि पर्यावरण	प्रा. डॉ. म. ई. तंगावार
46)	संत तुकारामांच्या अभंगातील परिवर्तनवादी जाणीव	डॉ. नारायण शिवशेट्टे
47)	संत चोखोबांच्या अभंगातील वेदनेचे स्वरूप	प्रा. नवनाथ निवृत्ती बेंडे
48)	संत तुकारामांची भक्ती चळवळ	निलेश मधुकर लंगोटे
49)	महानुभाव साहित्याची विश्वात्मकता	प.पु.प.म.श्री.उपाध्य कुळाचार्य
50)	संत तुकारामांचे समाजप्रबोधन	पंढरीनाथ हरी मोकळे
51)	निष्काम लोकसेवेचे अग्रदूत - संत गाडगेबाबा	प्रा. डॉ. प्रल्हाद भोपे
52)	विविध भक्तीसंप्रदायाची परंपरा,शिकवण व समन्वय.	ह.भ.प.डॉ.प्रमोद रा. कुमावत.
53)	संत साहित्य आणि मुल्य विचार	प्रो. डॉ. एम.बी. धोंडगे
54)	संत परंपरेतील समकालीन संत कवयित्री	फुले रागिणी बाबुराव
55)	संत साहित्य आणि जीवन व्यवहार	बालाजी नवरखेले, प्रा. डॉ. राजू बडूरे
56)	संत साहित्य आणि मुल्याविचार	प्रा. रमेश बाबासाहेब रिंगणे
57)	संत साहित्यातील गुरुभक्ती	रुपाली गुलाबराव मगर
58)	संतांच्या कवितेतील पर्यावरणीय संवेदन	डॉ. सचिदानंद फुलचंद खडके
59)	संत शेख महंमद महाराज: धार्मिक सद्भावनेचे प्रतिक	प्रा. संदीप परदेशी
60)	संत साहित्य आणि प्रबोधन	संगीता मकासरे, प्रा. डॉ. दिलीप बिरुटे
61)	महाराष्ट्रातील संत साहित्याचे योगदान	संजय नामदेवराव आठवले
62)	संत गोरा कुंभार यांच्या अभंगातील विचारदर्शन	डॉ. संजय बालाघाटे
63)	संत व संविधानातून मानवता	संतोष रघुनाथ कांबळे

4

64)	मराठी संतांचे ऐतिहासिक व सांस्कृतिक कार्य	डॉ. एच. टी. सातपुते
65)	संत साहित्य आणि प्रबोधन	डॉ. शरद वाघोळे
66)	**मराठी संत कवयित्रिंचे व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व: एक अभ्यास**	डॉ. शिवाजी आनंदराव सूर्यवंशी
67)	संत साहित्यातील विश्वात्मकता	डॉ. टापरे अ. द.
68)	मराठी काव्याचा शिरोमणी: धवळे	प्रा. तेजस्विनी कपाटे
69)	संत एकनाथ महाराज यांच्या निवडक भारुडातील नाट्यमयता	डॉ. तुकाराम हरिश्चंद्र देवकर
70)	संत साहित्य: भाषा, समाज व संस्कृती	विजया चंदुलाल लाडे
71)	राष्ट्रसंत सेना महाराज यांच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रा. विनोद सखाराम बोरकर
72)	संत रोहिदास: समाजसुधारक व महामानव	वृषाली दयानंद बनसोडे
73)	मराठी संताचे व्यक्तितत्व आणि कर्तृत्व	अंकुश माणिक सोनुने
74)	संत साहित्य आणि विविध वाङ्मय प्रकार	प्रा. डॉ. काळे बी. एम.
75)	वारकरी संप्रदायातील संत जनाबाईच्या अभंगातील प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. गायकवाड मारोती गोविंदराव
76)	मराठी संत कवयित्री: व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व	प्रा.डॉ. गणेश शिवाजी मारेवाड
77)	मध्ययुगीन सामाजिक व सांप्रदायिक पर्यावरण व संत नामदेव	डॉ. जयद्रथ सुभाषराव जाधव
78)	संत मुक्ताबाई यांच्या कवितेतील भक्तीविचार	प्रा. महारूद्र जगताप
79)	संत तुकारामांचे परिस्थितीसापेक्ष व्यक्तिमत्त्व	प्रा. मनिषा प्रकाश ठाकरे
80)	संत तुकारामांचे निवडक अभंगाचा एक अभ्यास	संघई मोनिका महावीर
81)	संत तुकारामांच्या अभंगांचा रचनादृष्ट्या अभ्यास	प्रो. डॉ. पंढरीनाथ ना. धोंडगे
82)	मध्ययुगीन भक्ती संप्रदाय आणि मराठी साहित्य	डॉ. विनायक जाधव
83)	संत साहित्याची प्रासंगिकता	डॉ. राजाराम अं. झोडगे
84)	संत साहित्यातून जीवन मूल्यांची रुजवणूक	श्री. सचिन दिलीप अहिरे
85)	मराठी संत कवयित्री : व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व	डॉ. संगीता नारायणराव मुंढे
86)	संत मुक्ताबाई-समाजप्रबोधन करण्याऱ्या आद्य स्त्रीवादी महिला	प्रा. सुचिता सुभाषराव ढोणे
87)	मराठी संत कवयित्री -स्त्रीमुक्तीचा आत्मस्वर	डॉ. सारिका अशोकराव बुरगे

5

88)	संत एकनाथ महाराजांच्या भारुडांचा चिकित्सक अभ्यास	सुमेधा अच्युतराव कुटे
89)	संत सर्वज्ञ दासोपंतांचा वाङ्.मयार्णव- धर्ममूल्य आणि कलामूल्यांचा भक्तिपूर्ण समसमा संयोग	डॉ.सौ. वैशाली गोस्वामी-कुलकर्णी
90)	संत जनाबाई यांच्या निवडक अभंगाचा अभ्यास	पूजा पंढरीनाथ घोंगडे
91)	संत तुकारामांच्या निवडक अभंगाचा अभ्यास	मयुरी पांडुरंग शिंदे
92)	संत साहित्यातील प्रबोधन	प्रा. शशिकांत वि. काळे
93)	सर्वज्ञ श्री चक्रधर स्वामींचे आधुनिक विचार	प्रा. डॉ. मोरे अर्जुन मोहनराव
94)	ज्ञानेश्वरीतील नीतीमूल्ये	रामदास नारायण दराडे
95)	यादव काळातील सांस्कृतिक साक्षीदार 'लीळाचरित्र'	डॉ. प्रभाकर नारायण क-हाळे
96)	विनोबा भावे : शब्दशक्तीचे आधुनिक उपासक	डॉ. नागेश विनायक अंकुश
97)	मराठी संताचे व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व	कु. मायावती जमधाडे
98)	संत तुकारामांच्या अभंगातील मूल्यविवेक	प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम शेषराव जुन्ने
99)	संत शेख महंमदांच्या अभंगातील प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. कल्याण गोपनर
100)	संत साहित्य आणि जीवन व्यवहार	पल्लवी महाडिक
101)	संत साहित्यातील पर्यावरणीय मीमांसा	प्रा. डॉ. विठ्ठल जंबाले
102)	संत नामदेवांचे भक्ती कार्य	सारिका शिवाजीराव पासंगे.
103)	संत चोखामेळा यांचे जीवन व कार्य	प्रा. डॉ. प्रेमला मुखेडकर
104)	वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य	प्रा. शिवदास दगा पावरा
105)	संत साहित्यातील कवयित्री संत मुक्ताबाई	डॉ. सविता ज्ञानेश्वर वावगे
106)	संत कान्होपात्रा : व्यक्तित्त्व आणि कर्तृत्त्व	प्रा. अरुण पडघन
107)	रामदास शिष्य वेणास्वामी	डॉ. वर्षा सिताकांत कीर्तने
108)	संत तुकाराम यांच्या अभंगातील सामाजिक विचार	प्रा. डॉ. श्रीहरी चव्हाण

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal
Vol 11.Issue1 & 2; Jan-Feb 2024

समाजावर खूप मोठे आहेत. या संप्रदायातील प्रत्येकी एक संतांचे विचार आणि त्यांनी सांगितलेले आचारधर्म यांचा विचार प्रस्तुत ठिकाणी करणे योग्य वाटते.

श्रीगोरक्षनाथ :-

श्रीगोरक्षनाथ हे नाथ संप्रदायातील एक सिद्ध संत होत. गोरक्षनाथांनी आपले गुरु मच्छिंद्रनाथ यांच्याकडून गुरु दिक्षा घेऊन संपूर्ण भारत भ्रमण करून या संप्रदायाचा आचार व विचार लोकांपर्यंत पोहोचविला. या संप्रदायाच्या तत्त्वाचा सोपेपणा समाजाच्या गळी उतरविला. योग मार्गाला आलेले क्लिष्ट रूप आणि साधनांची काठीण्यता गोरक्षनाथांनी कमी केली. त्यात सोपेपणाला आणला. नवव्या शतकात उदयास आलेल्या हा संप्रदाय तीन चार शतकापर्यंत उत्कर्ष पावला. पुढे मात्र तो भक्ती प्रवाहात एकरूप झाला मात्र त्याचे श्रेय गोरक्षनाथांना द्यावे लागेल. स्पृशास्पृशप्ने वर्चस्व असलेल्या सामाजिक परिस्थितीत आपल्या तत्वज्ञानाच्या आधारे या संप्रदायाने कैवल्य मुक्तीचे द्वार स्त्रीशूद्राधिकांस खुले केले. यात गोरक्षनाथांचे योगदान खूप मोठे आहे.

मध्ययुगीन कालखंडात पारमार्थिक साधनेचे जे युग निर्माण झाले त्याचे प्रतिनिधित्व करणारा हा संप्रदाय आहे. या कालखंडात योगाला जे विकृत वळण प्राप्त झाले होते त्या विकृतीचा समूळ उच्छेद करण्याचे काम गोरक्षनाथांनी नाथ संप्रदायाच्या माध्यमातून केले. हटयोगाचे प्रतिपादन करून त्यांनी त्यासाठी संयम आणि ब्रह्मचर्य यांची अनिवार्यता आपल्या चारित्र्याचा आदर्श ठेवून पटवून दिली. त्यांच्या कार्याबद्दल र.रा. गोसावी म्हणतात " वर्णाश्रम रुढी, कर्मठपणा, तीर्थयात्रा इत्यादी आचारांना नाथ संप्रदायाने कडवा विरोध केला. गुरुकृपेच्या आसनावर परमतत्त्वाच्या अनुभूतीची अद्वयानंद वैभवाची प्रतिष्ठापना केली. आपल्या अमृतमय वाणीतून कथनी आणि करणीने यांच्यात सुसंवाद राखण्यावर गोरक्षनाथांनी विशेष भर दिला. त्यामुळे नाथ संप्रदाय हा केवळ वाणीचा विषय न राहता प्रत्यक्ष आचरणात उक्ती आणि कृती यांचा समन्वय साधून परमानंद वैभव प्राप्त करून देणारा मार्ग म्हणून लोकादरास प्राप्त झाला." गोरक्षनाथांनी वर्ण आश्रमाची चौकट मोडून रूढी कर्मटपणा व तीर्थयात्रा यांना फाटा देऊन समाजाला आचारधर्माची शिकवण शिकवण दिली.

गोरक्षनाथांनी या संप्रदायाच्या माध्यमातून अद्वैततत्त्वज्ञान सांगितले "तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने द्वैत आणि अद्वैत याविषयी विविध मते निर्माण होऊन विविध स्तर पडले होते. गोरक्षनाथांनी आपल्या समन्वयदृष्टीने आपले शांभवाद्वैती तथा ईश्वराद्वैती तत्वज्ञान निरूपिले. आणि मता मताच्या गलबल्यातून परमार्थिकांना बाहेर काढले." म्हणजेच द्विती तत्त्वज्ञान आणि अद्वैती तत्त्वज्ञान याविषयी समाजाचे वेगवेगळे मतप्रवाह निर्माण होऊन गट तट पडले होते. त्या सर्वांना ईश्वरा द्वैती तत्त्वज्ञान सांगून दोहों मध्ये समन्वय घडवून आणला याबरोबरच वर्णाश्रम धर्म आणि त्यातील विद्वेष मिटवला. परंतु त्याही पलीकडे जाऊन हिंदू आणि मुसलमान असा भेदभाव न मानता नाथपंथाच्या विशुद्ध अशा भूमिकेशी समरस होणाऱ्या मुसलमानांना आपल्या पंथात समाविष्ट समाविष्ट करून घेतले.

एकूणच, गोरक्षनाथांनी आपल्या विचार वाणीतून आणि आचरणातून द्वैता द्वैताचा संभ्रम दूर केला आणि योगाला व्यवस्थित रूप दिले व धर्माधर्मातील विद्वेष मिटवून समानतेची शिकवण दिली.

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal
Vol 11.Issue1 & 2; Jan-Feb 2024

श्रीचक्रधर स्वामी:-

श्रीचक्रधर स्वामी हे महानुभाव पंथातील आद्य प्रवर्तक होत. महानुभव पंथाचा उगम श्रीगोविंद प्रभूंपासून झाला असून त्या संप्रदायाचा प्रचार मात्र चक्रधरांनी केला या संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाची उभारणी ही द्वैताधीष्टीत असून आचारधर्म हा मानव कल्याणकारी आहे. मराठी भाषेचा पुरस्कार करणाऱ्या या पंथाने समाजात जाऊन आपल्या पंथाचा प्रचार प्रसार केला आहे. यात चक्रधरांचे योगदान खूप मोठे आहे. हा पंथ प्रामुख्याने मुमुक्षकांचा अथवा साधकांचा पंथ आहे. त्यामुळे या पंथातील शिष्यांसाठी नियम आणि आचारधर्म याविषयीच्या कल्पना अत्यंत कडक आहेत. संन्यस्थ व गृहस्थ असे शिष्यांचे दोन वर्ग या पंथात केलेले आहेत याबाबत चक्रधरांनी संन्याशासाठी काही नियम दिलेले आहेत."संन्याशाने नित्य भ्रमंती करावी, भिक्षाभोजन करावे, एकांतावास करून परमेश्वराचे नामस्मरण करावे. साधकाने सर्वसंग परित्याग करून एकांता वास सेवावा स्त्री दर्शन तर वर्ज्यच." 'चित्रीची' स्त्री न पहावी असे वैराग्य असावे संन्याशा विषयीचे असे कडक नियम या पंथात चक्रधरांनी घालून दिले आहे.

चक्रधरांनी जसा संन्याशाच्या वर्तुनुकीबाबत आचारधर्म सांगितला आहे. तसा भिक्षा मागण्याबाबतही काही नियम सांगितले आहेत "भिक्षा मागताना घर निवडू नये, भिक्षेच्या अशेने ओळखीच्या घरी जाऊ नये, भिक्षेचे अन्नग्रहण करताना त्याची चव घेऊ नये नावडत नावडतसेवीजे" भिक्षेच्या या कडक नियमांचे संन्याशाकडून पालन व्हावे म्हणून ते खाताना त्याची चव घेऊ नये व मिष्ठान्न मिळेल म्हणून तोरण लावलेल्या ओळखीच्या घरी जाऊ नये अशी आचारसंहिता भिक्षेबाबत चक्रधरांनी सांगितली आहे.

संन्याशाबाबत जसा आचारधर्म सांगितला तसा गृहस्थाबाबतही सांगितला आहे "गृहस्थी गृहस्थाने शारीरिक कष्ट व मानसिक दुःख यात काळ कंठणे जरूर आहे ईश्वराची प्राप्ती करून घेण्यासाठी ईश्वर सानिध्यात जीवाने अखंड आनंद उपभोगीत चिरकाल राहणे. वरील बोधास अनुसरून पंथातील आचारधर्माची आखणी आहे गृहस्थाश्रमात राहून चक्रधरांचे अनुयायीत्व मान्य करणाऱ्या महानुभावांनी योग्य पालन केल्यास ते मुक्त होत नाहीत मात्र त्यांना स्वर्गप्राप्ती होते" गृहस्थाबाबतही चक्रधरांनी आचारधर्म सांगितला आहे ईश्वर नामस्मरण व गृहस्थाश्रमाचे पालन केल्यास त्यांच्या नियमाप्रमाणे त्यास मोक्ष जरी मिळाला नाही तरी त्यांना स्वर्गप्राप्ती होते हा आचारधर्म ते सांगतात. एकूणच, चक्रधरांनी या पंथातील लोकांना अतिशय कडक व शिस्तबद्ध अनुकरणीय अशी आचारसंहिता सांगितली आहे.

संत ज्ञानेश्वर:-

इसवी सन तेराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जन्म झालेल्या संत ज्ञानेश्वरांनी वारकरी संप्रदायास एक उच्च विचारांच्या अधिष्ठान प्राप्त करून दिले आहे. आपल्या अमृतमय वाणीतून सर्व समाज मोहून टाकला आहे. हरीपाठाचे अभंग, अमृतअनुभव ज्ञानेश्वरी, आदी रचनांमधून संत ज्ञानेश्वरांचे विचारधन प्रगट आहे. महाराष्ट्रातील प्रत्येक वारकऱ्यांच्या घरोघरी ज्ञानेश्वरीचे वाचन चालते. ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील तत्त्वज्ञान प्राकृतात आणले. कर्मयोग संन्यायोग, भक्तियोग, आदी विचारांचे हे

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal
Vol 11.Issue1 & 2; Jan-Feb 2024

संस्कृत संस्कृतात बांधले गेलेले तत्त्वज्ञान त्यांनी ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने सर्वसामान्यांना खुले करून दिले. गुरुकृपेशिवाय आपण काहीच करू शकत नाही हे त्यांनी पदोपदी सांगितले. गुरु विषयीचा नितांत आदर व त्यांच्या विषयीचा विनय भाव ठाई ठाई प्रकट झाला आहे."मज हृदयी सद्गुरु। तेणे तारिला हा संसार पुरू। म्हणूनही विशेष अत्यादारू । विवेकावरी॥" माझ्या हृदयामध्ये सद्गुरु आहेत त्यांच्यामुळेच हा संसार नावाचा महासागर मी तरून गेलो आहे. की ज्यामुळे माझ्या ठिकाणचे विवेकादी विचार जागृत आहेत म्हणून त्यांच्याविषयी मला आत्यादर आहे.

"म्हणोनी साधका तू माऊली। पिके सारस्वत तुझ्या पाउली। या कारणे मी साऊली। न संडी तुझी॥" असे गुरु चरण न सोडण्याचे श्रद्धापूर्ण कारणही त्यांनी दिले आहे गुरुस त्यांनी 'चित्सूर्य' म्हटले आहे. गुरुकृपेमुळे काहीही अशक्य नाही असा विश्वास ते देतात"आधीची देखणी दिठी।वरी सूर्य पुरवि पाठी। न दिसे ऐसी गोठी। के ही आहे ।" या ओवीतून ते व्यक्त करतात म्हणजे श्री गुरु पाठीशी असल्यास साधकाला काहीच अशक्य नाही. असा विश्वास ते व्यक्त करतात."जयाचेनि आठवे शब्दसृष्टी अंगवे सारस्वत आगवे जीव्हेशी ये ।" इतके त्यांना गुरुकृपेचे महत्त्व वाटते. गुरुस कधी चित्तचकोरचंद्र, तर कधी कल्पवृक्ष, असे संबोधले आहे. ज्ञानेश्वरीतल्या अनेक अध्यायात श्रोतृवंदना सोबतच गुरुवंदन आणि त्यांच्या विषयीचा कृतज्ञता भाव प्रकट झाला आहे.

ज्ञानदेवांचे विचार तत्कालीन परिस्थितीच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे व उपयुक्त आहेत. या विचारांच्या आधारानेच धर्म नीतीसंबंधीचा कल्पनांत त्यांनी बदल घडवून आणला आहे."गृहस्थाश्रम् न सांडीता॥ कर्म रेखान ओलांडता॥" भक्ती मार्ग आचारता येतो. असे ज्ञानेश्वरांनी समाजाला सांगितले. त्यामुळे समाजापुढे काही आदर्श ठेवून ज्ञानदेवांना सामाजिक नीती शिकविता आली.

माणसाचे मोठेपण सामाजिक प्रतिष्ठेवर किंवा जातीवर अवलंबून नसून त्यांच्या व्यक्तिगत चारित्र्यावर उभे असते. ज्ञानाचे प्रतिष्ठेचे श्रेष्ठ कनिष्ठत्वाचे गंड मोडून प्रतिष्ठेच्या विकृत कल्पना बाजूस सारून ज्ञानदेवांनी समाजास नीतीची शिकवण दिली. श्रेष्ठ कनिष्ठत्व भाव हा केवळ जन्मावर नसून तो कर्मावर असावा हा विचार ते देतात.

गुरु आचारांसोबत पंढरपूर हे ज्ञानदेवांनी माहेर मानले आहे. त्याविषयी विचार व्यक्त करताना माऊली म्हणतात "माझ्या जीवीची आवडी पंढरपुरा नेईन गुडी । पांडुरंगी मन रंगले गोविंदाचे गुणी वेधले ।जागृती स्वप्न सुषुप्ती नाटवे पाहता॥ रूप आनंदमणी साठवे॥ बाप रखमादेवीवरू सगुण निर्गुण रूप ।विटेवरी दावील खूण ॥ ज्ञानेश्वर हे श्रेष्ठ योगी व ज्ञानी होते. पण आपला योग व ज्ञान विसरून वारीच्या भक्ती प्रेम सुखात तन्मय झाले. हे त्यांनी केवळ इतर लोकांस धडा घालून देण्यास सांगितले. आणि भक्तीचा एक आदर्श डोळ्यासमोर ठेवला.

एकूणच, संत ज्ञानेश्वर हे एक योगी विद्वान संत होते मात्र जनसामान्यांच्या कळवळ्या पोटी पांडित्य सारून त्यांनी लोक उपयोगी रचना करून आपला विचार व आपल्या आचरणातून भक्ती ज्ञान गुरु विषयी आचारधर्म पंढरी महात्म्य व तत्संबंधी आचारधर्म सांगितला आहे

संत नामदेव :- वारकरी संप्रदायात कीर्तन परंपरेचा पाया घालणारे संत म्हणजे नामदेव महाराज होय. सगुण भक्तीत रममान होऊन समाजाला मानवतेची व एकात्मतेची शिकवण देणारे संत म्हणून

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal
Vol 11.Issue1 & 2; Jan-Feb 2024

नामदेव महाराज यांच्याकडे पहिले जाते. भागवत धर्माची पताका पंढरपूर पासून ते पंजाब पर्यंत नेणाऱ्या संत नामदेवांचे व्यक्तिमत्व भावभक्ती वेडे होते. आपल्या अभंग वाणीने त्यांनी भाविक वाचकांशी संवाद साधला आहे. संत नामदेवांना गुरुपदेश झाल्यानंतर त्यांच्या अभंग वाणीतून गुरुवर्णन येताना दिसते. पंढरीचा पांडुरंग, पंढरी महात्म्य, गुरु वर्णन, संसारिकांना उपदेश आदी विषय त्यांनी आपल्या अभंगातून हाताळले आहेत. वारकऱ्यांना आपल्या अभंग वाणीतून त्यांनी काही आचारसंहिता शिकविली आहे."पंढरीचा वास चंद्रभागे स्नान।आणिक दर्शन विठोबाचो।" प्रत्येकाने आचरण कसे करावे हा सहज सोपाविचार त्यांनी आपल्या अभंगातून सांगितला आहे.

योगादी विधींना महत्त्व न देता सहज परमार्थ कसा करता येईल हे नामदेव महाराजांनी शिकविले."ध्यानधारणा न लगे टाळी। विठो पहावा उघडे डोळी । विठो समाधीचे सुख। पाहता हरे तहानभूक।" पंढरीच्या पांडुरंगाकडे पाहिले की उघड्या डोळ्यांनी समाधी लागते यासाठी ध्यानादी साधनांची गरज नाही असे नामदेव महाराज म्हणतात. याबरोबरच इतर तीर्थाला श्रमण्याची गरज नाही पंढरपूर हेच सर्व तीर्थांचे माहेर आहे."अनंत तिर्थांचे माहेर ।अनंत रूपांचे सार। अनंता अनंत अपार। तो हाकटीकर ठेवणे उभा।" सर्व देव हे पंढरीच्या पांडुरंगा मध्ये सामावले आहेत. म्हणूनच एकातच सर्व पहा असा विचार नामदेव महाराज देतात. प्रापांचिकालाही उपदेश देतात."जळी बुडबुडे देखता देखत॥ क्षण न लागती दिसेनाती।तैसा हा संसार पाहता पाहता।" पाण्यावरील बुडबुडे क्षणार्धात नष्ट होतात. तसा हा संसार आहे. त्यात लिप्त न होता त्याचे विश्वस्त होऊन राहा त्यासाठी पक्षांचाही दृष्टांत त्यांनी दिला आहे. ज्याप्रमाणे पक्षी अंगणात येतात, दाणे टिपतात आणि निघून जातात. त्याप्रमाणे प्रत्येकाने आपले कार्य करावे. असा विचार नामदेव महाराज सांगतात.

एकूणच, आपल्या काव्य निर्मितीच्या आणि कर्तृत्वाच्या द्वारे नामदेवांनी समाजाला मानवता, भूतदया शांती, सर्वानभूती, प्रेमभाव, संतभाव व संतमहात्म्य, आदर्श व्यक्ती आणि भक्ती यांची महती शिकविली आहे. समाजातील उचनिचता नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. जाती-धर्मातील तेढ नष्ट करून भक्ती या समान धाग्याने त्यांनी सर्व समाज गुंफण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संत तुकाराम महाराज:-

भागवत धर्माच्या कलशस्थान होण्याचे भाग्य ज्यांना लाभले ते म्हणजे संत तुकाराम महाराज होय. त्यांची अभंग वाणी आजही सर्वसामान्यांच्या अंत:करणात घर करून बसली आहे. सामान्यांसारखा संसार करून त्यातील दु:ख भोगून आनंदाची प्राप्ती करून घेणारे संत म्हणजे तुकाराम महाराज होय त्यांची वाणी अत्यंत परखड आहे. सत्यासाठी बहुमताचा विचार न करता व कोणाचीही भीड न धरता अत्यंत परखडपणे त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत. त्यांचे अनुभव व जीवनविषयक विचार आपलेच आहेत अशी जाणीव ते वाचताना सहजपणे कोणालाही होते. स्त्री शुद्रंना भक्ती पंथात सामावून त्यांना उद्धाराचा मार्ग दाखविणारे संत म्हणजे तुकाराम महाराज होय.

त्यांची अभंगवाणी मेणाहून मऊ असली तरी प्रसंगी वज्राहून कठीण बनते. सामाजिक नितीपर अभंगातून परखडपणा आणि स्पष्टउक्तीही आढळते. यातूनच त्यांनी समाजाला विचार आणि आचार दिले. संसारिकांना आचार शिकविताना आणि त्याची आसारता सांगताना ते म्हणतात,"देह हे देवाचे

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal
Vol 11.Issue1 & 2; Jan-Feb 2024

धन कुबेराचे ।तेथे मनुष्याचे काय असे।" सारा संसार दुःखाची बांधवडी करणार आहे. या संसाराचा मोह धरणे म्हणजे ढेकणाच्या बाजेवर शांत झोपेची अपेक्षा करण्याइतके व्यर्थ आहे. म्हणून प्रत्येकाने स्वहित कशात आहे याचा विचार करावा. तसेच संसार आणि त्यातला लौकिक कधीच राहता येत नाही कारण संसारिक हे दुतोंडी सावज आहे."ऐसा हा लौकिक कदा राखवेना । पतितपावना देवराया। संसार करीता म्हणती हा दोषी ।टाकिता आळशी पोटपोसा। आचार करीता म्हणती पसारा। न करी त्या नरा निंदिती ॥" समाजातील लोक दुतोंडी आहेत. प्रपंच करणाऱ्याला दोष देतात. आणि न करणाऱ्याला आळशी म्हणतात. यांच्यापासून सावध रहा असा विचार ते देतात. तुकाराम महाराजांच्या विचारांचा प्रमुख धागा हा भक्तीचा आहे. मात्र सकाम भक्ती आणि शूद्र देवतांचे पूजन यांचा त्यांनी कडाडून निषेध केला आहे."नव्हे जाखाई जोकाई । मायराणी येसाबाई ।बळीया माझा पंढरीराव। जो या देवांचाही देवो ॥" सर्वसामान्यांना आणि स्त्री शूद्रांनाभावसागर तरून जाण्यास भक्ती हा एकच सोपा उपाय आहे. मात्र त्यात सकामता नसावी.शुद्र देवतांमुळे केवळ अंधश्रद्धा पसरते. त्यात तुमचे हित नाही, तर तुमचे हित हे केवळ एका विठ्ठलाच्या भक्तीत आहे. त्याच्या नामसाधनेत आहे,"नामसंकीर्तन साधन पै सोपे ।जळतील पापे जनमान्तरीचे ॥" जास्त शारीरिक त्रास न करून घेता केवळ नामस्मरण करा म्हणजे तुमचा उद्धार होईल हा विचार तुकाराम महाराज आपल्या अभंगातून देतात

"ठाईच बैसोनि करा एक चित्त ।आवडी अनंत अळवावा। नलगे सायास जावे वनांतरा। सुखे तो घरा नारायण ।" परमार्थ प्राप्तीसाठी प्रपंच त्याग ही भूमिका तुकाराम महाराजांना कधीच मान्य नाही. कामात राम आहे परमार्थ हा सायासाने न करता सहज करा. त्यातच विठ्ठलाची प्राप्ती होते. अंधश्रद्धा निर्मूलनात मात्र त्यांनी समाजकंटकांवर आघात केल्या आहे."नवसे पुत्र होती। तरी का करणे लागे पती।" यात अंगारे धुपारे करणाऱ्यांवर कडाडून टीका केली आहे तर केवळ तीर्थयात्रा करणाऱ्यांना तर "तिर्थी धोंडा पाणी देव रोकडा सज्जनी" सांगितले आहे. तीर्थात गेलात तर केवळ दगड आणि पाणीच आहे खरा देव मात्र संतांमध्ये आहे सज्जनांमध्ये आहे.हा विचार तुकाराम महाराज देतात भोवतालच्या ढोंगी संन्याशाला तर "दाऊनी वैराग्याच्या कळा भोगी विषयाचा सोहळा" अशा उपासात्मक शब्दात त्यांनी त्यांची हजेरी घेतली आहे. वाराणसीत मेल्यावर मोक्ष मिळतो या विचारांना तुकाराम महाराजांनी फाटा दिला आहे. ते म्हणतात,"मरण मुक्ती वाराणसी पितृ ऋण गया नाशी । उधार नाही पंढरीसी ।पायापाशी विठोबाच्या।" विठ्ठलाच्या पायाजवळ उधारीचे काम नाही त्यांच्या चरणस्पर्शानेच सर्व मनोकामना पूर्ण होतात.

तुकाराम महाराजांनी सर्वसाधारणपणे नामस्मरण व भजनाला महत्त्व दिले आहे."तुका म्हणे एत भजन प्रमाण। काय थोरपण जाळावी ते ।" भक्ती प्रेम सुख साधण्याचा मार्ग भजनच आहे. विधीनिषदात्मक करणे, यज्ञयाग, देह दंडवतादीमार्ग चुकीचे असून सगुण रूपात भजनच साधकाचा उद्धार करील हा विचार तुकाराम महाराजांनी दिला आहे.

सारांश,

महाराष्ट्रातील संतांनी समाजाला अंतर्मुख करणारे विचार दिले. मध्ययुगात निर्माण झालेल्या विविध संप्रदायातील प्रमुख संतांनी भक्ती आणि नीतीच्या शिकवण की सोबतच उच्च विचाराचे

The South Asian Academic Research Chronicle ISSN 2454-1109
A Refereed Interdisciplinary Indexed International Open Access Monthly e-Journal
Vol 11.Issue1 & 2; Jan-Feb 2024

अधिष्ठान समाजास प्राप्त करून दिले. या सोबतच जीव, जगत, आणि ईश्वर या विषयाचे स्वरूप समजून सांगितले या तिन्हींचे स्वरूप समजून घेतले की याच्या ज्ञानाने जीवाचे पारमार्थिक ध्येय लक्षात येते. आणि जीवाचे अंतिम ध्येय साफल्य होण्यासाठी जीवाने कसे वागावे आयुष्य क्रम कसा घालावा कोणत्या गोष्टी स्वीकाराव्यात कोणत्या टाळाव्यात कोणत्या गोष्टींच्या विकसनार्थ झटावे आपल्या दैनंदिन जीवनात खाणे, पिणे, बोलणे, चालणे, याबाबत कोणते निर्बंध पाळावेत इत्यादी बाबत सूक्ष्म अती सूक्ष्म विचार सकल संतांनी समाजास दिला. वर्णव्यवस्थेच्या विरोधासोबतच अंधश्रद्धा निर्मूलन विशेषत्वाने केले. समाजातील अनिष्ट रूढींवर प्रहार करून सर्व समाज एक भक्तीच्या धाग्याने गुंफून ठेवला. सर्वांना समानतेची व मानवतेची शिकवण दिली म्हणून संतांचे विचार आणि आचार त्रिकालतीत मानव कल्याणकारी आहेत यात शंकाच नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१. पाच भक्ती संप्रदाय - डॉ र रा गोसावी , प्रतिमा प्रकाशन पुणे
२. वर्कर संप्रदाय उगम व विकास - भा पां. बहिरट, व्हीनस प्रकाशन पुणे
३. नाथ संप्रदायाचा इतिहास - रा चिं ढेरे , पद्मगंधा प्रकाशन पुणे
४. नाथ संप्रदाय आणि ज्ञानेश्वर -डॉ कृ ज्ञा भिंगारकर पद्मगंधा प्रकाशन पुणे
५. पराचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास -ल रा नासिराबादकर